ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ПРЕЗИДЕНТІ ӘКІМШІЛІГІ
АДМИНИСТРАЦИЯ ПРЕЗИДЕНТА РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН
EXECUTIVE OFFICE OF THE PRESIDENT OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ МИНИСТРЛІГІ
МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ И НАУКИ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН
MINISTRY OF EDUCATION AND SCIENCE OFTHE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

Л.Н.ГУМИЛЕВ АТЫНДАҒЫ ЕУРАЗИЯ ҰЛТТЫҚ УНИВЕРСИТЕТІ
ЕВРАЗИЙСКИЙ НАЦИОНАЛЬНЫЙ УНИВЕРСИТЕТ ИМЕНИ Л.Н.ГУМИЛЕВА
L.N. GUMILYOV EURASIAN NATIONAL UNIVERSITY

ТАРИХШЫЛАРДЫҢ ҰЛТТЫҚ КОНГРЕСІ
НАЦИОНАЛЬНЫЙ КОНГРЕСС ИСТОРИКОВ
NATIONAL CONGRESS OF THE HISTORIANS

«ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ЖӘНЕ ЕУРАЗИЯ КЕҢІСТІГІ: ҚАЗІРГІ ЗАМАН МЕН ДАМУ КЕЛЕШЕГІ» атты

Қазақстан Республикасы Тәуелсіздігінің 25 жылдығына арналған
халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференциясының

МАТЕРИАЛДАР ЖИНАҒЫ

СБОРНИК МАТЕРИАЛОВ

международной научно-практической конференции

«РЕСПУБЛИКА КАЗАХСТАН И ЕВРАЗИЙСКОЕ ПРОСТРАНСТВО: СОВРЕМЕННОСТЬ И ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ»,

посвященной 25-летию Независимости Республики Казахстан

WORKS

of the international scientific-practical conference

«THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN AND THE EURASIAN SPACE: THE PRESENT AND THE FUTURE DEVELOPMENT»

dedicated to the 25th anniversary of Independence of the Republic of Kazakhstan

II бөлім • часть II • part II

АСТАНА
2016

ӘОЖ 94(574)(063)
КБЖ 63.3(5Каз)
Қ18

Бас редактор: Сыдықов Е.Б. - Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің ректоры, т.ғ.д., профессор, ҚР ҰҒА академигі

Редакция алқасы:
Молдажанова А.А. – п.ғ.д., профессор, оқу ісі жөніндегі проректор
Қамзабекұлы Д. – ф.ғ.д., профессор, әлеуметтік-мәдени даму жөніндегі проректор
Айтмағамбетов Д.Р. – ректордың аппарат жетекшісі
Пауло Ботта – профессор, Аргентина
Жеребцов И.Л. – т.ғ.д., профессор, Ресей
Гюрер Гульсевин – т.ғ.д., профессор, Түркия
Садықов Т.С. – т.ғ.д., профессор, тарих факультеті деканы
Көмеков Б.Е. – т.ғ.д., профессор, ҚР ҰҒА академигі
Дүкенбаева З.О. – т.ғ.д., профессор, Еуразиялық зерттеулер кафедрасының меңгерушісі
Алпысбес М.А. – т.ғ.д., профессор
Бердагулова С.К. – т.ғ.к., доцент
Абдрахманова Г.С. – т.ғ.к., доцент
Сыздық С.Қ. – магистр, оқытушы

Редакция алқасының көзқарасы мақала авторларының пікірімен сәйкес келуі міндетті емес.
Мнение авторов публикаций не обязательно должно совпадать с мнением редакционной коллегии.
The opinion of the authors of publications do not necessarily coincide with the views of the editorial board.

Қ18 «Қазақстан Республикасы және Еуразия кеңістігі: қазіргі заман мен даму келешегі» атты Қазақстан Республикасы Тәуелсіздігінің 25 жылдығына арналған халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференцияның мақалалар жинағы, ІІ б. 435 б. / Жалпы ред.бас. Е.Б. Сыдықов. – Астана: Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ баспасы.

Труды Международной научно-практической конференции «Республика Казахстан и евразийское пространство: современность и перспективы развития», посвященной 25-летию Независимости Республики Казахстан, часть ІІ. 435 стр. / Под ред. Е.Б.Сыдыкова – Астана: Издательство ЕНУ им. Л.Н.Гумилева.

Works of the international scientific-practical conference «The Republic of Kazakhstan and the Eurasian space: the Present and the Future Development», dedicated to 25th anniversary of Independence of Kazakhstan, part II. 435 p. / edited by E.B. Sydykov – Astana: Publishing house of L.N. Gumilyov Eurasian National University.

ISBN 978-9365-31-794-1

Жинақта 2016 жылдың қазан айының 20 күні Астана қаласында Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінде өткен Қазақстан Республикасы Тәуелсіздігінің 25 жылдығына арналған халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары берілген. Мақалалар автордың редакциясымен жарияланды.

В сборнике представлены труды международной научно-практической конференции, посвященной 25-летию Независимости Республики Казахстан, прошедшей в ЕНУ имени Л.Н. Гумилева. Астана, 20 октября, 2016 г. Материалы публикуются в авторской редакции.

The collection contains the works of the international scientific-practical conference dedicated to 25th anniversary of Independence of the Republic of Kazakhstan, which was held at the L.N. Gumilyov ENU. Astana, October 20, 2016. Materials are published in author›s version.

ISBN 978-9365-31-794-1

ӘОЖ 94(574)(063)
КБЖ 63.3(5Каз)

© Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, 2016

МАЗМҰНЫ

СЕКЦИЯ – 1. ЕЖЕЛГІ ДӘУІРДЕН ҚАЗІРГІ КЕЗЕҢГЕ ДЕЙІНГІ ҚАЗАҚСТАН ТАРИХЫ ЖӘНЕ МӘДЕНИЕТІ / ИСТОРИЯ И КУЛЬТУРА КАЗАХСТАНА С ДРЕВНЕЙШИХ ВРЕМЕН ДО НАШИХ ДНЕЙ

Абдрахманова Г.С., Каратаев О.К. ОСОБЕННОСТИ РАЗВИТИЯ ВЕЛИКОГО ШЕЛКОВОГО ПУТИ НА ТЕРРИТОРИИ КАЗАХСТАНА 3

Абдрахманова К.К. ТОРГОВЛЯ ПРОДОВОЛЬСТВЕННЫМИ ТОВАРАМИ В ГОРОДАХ ЦЕНТРАЛЬНОГО КАЗАХСТАНА В 1950-1970-е ГОДЫ 6

Абуев К.К. СИБИРСКОЕ ХАНСТВО В КОНТЕКСТЕ КАЗАХСКО-РУССКИХ ОТНОШЕНИЙ (историография проблемы) 9

Азмұханова А.М. ЖӘДИДТІК ОҚУ ЖҮЙЕСІНЕ КӨШУ ЖОЛЫНДАҒЫ ҰЛТ ЗИЯЛЫЛАРЫНЫҢ ЕҢБЕГІ. 14

Азнина К.А. ҚОЙЛЫБАЙ БАҚСЫНЫҢ КҮЙ ӨНЕРІ МҰРАСЫ 19

Алибек С.Н., Косанбаев С.К. ОПИСАНИЕ ТРАДИЦИОННОГО УКЛАДА ЖИЗНИ И БЫТА КОЧЕВЫХ КАЗАХОВ ТУРКЕСТАНСКОГО КРАЯ (НА ПРИМЕРЕ Н.ЗЕЛАНДА, Н.КАЛМАКОВА, Г.И.СПАССКОГО И Б.ЮЗЕФОВИЧА) 21

Алпысбес М.А. ШЕРУШІ БАЙТАЙЛАҚ БАТЫР ТУРАЛЫ ТАРИХИ-ШЕЖІРЕЛІК ДЕРЕКТЕРДІҢ ТАҒЫЛЫМЫ 24

Альжанова Э.Е. КУЛЬТУРНО-ПРОСВЕТИТЕЛЬНОЕ ДЕЛО КАЗАХСТАНА В ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЕ XX ВЕКА 30

Амрина М.С. ҚАЗАҚСТАННЫҢ ДАЛАЛЫҚ ОБЛЫСТАРЫН ЗЕРТТЕГЕН Ф.А. ЩЕРБИНА ЭКСПЕДИЦИЯСЫНЫҢ ҰЙЫМДАСТЫРЫЛУ ТАРИХЫ 32

Анасова А.Б. МЕРЗІМДІ БАСПАСӨЗ МАТЕРИАЛДАРЫ БОЙЫНША XIX ҒАСЫРДЫҢ АЯҒЫ МЕН XX ҒАСЫРДЫҢ БАСЫНДАҒЫ ТОРҒАЙ ОБЛЫСЫНЫҢ МӘДЕНИ-РУХАНИ ДАМУЫ 41

Арапов Ж.М. ҚАЗАҚ ЭТНОСАЯСИ БІРЛЕСТІГІНІҢ ҚАЛЫПТАСУЫНДАҒЫ НАЙМАН ТАЙПАСЫНЫҢ ОРНЫ 43

Ахметшина Г.У. ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ ҰЛТТЫҚ КИІМІНДЕГІ ОЮ-ӨРНЕК 47

Базылхан Н. ТЮРКО-МОНГОЛЬСКИЕ ЭТНОКУЛЬТУРНЫЕ ФАКТОРЫ (VII–XIV ВВ.) (этносемантические проблемы погребально-поминальных комплексов) 51

Балгабаева Г.З. РАЗВИТИЕ ВОЕННОГО ДЕЛА НА ТЕРРИТОРИИ КАЗАХСТАНА В ПЕРИОД ЗАРОЖДЕНИЯ КОЧЕВНИЧЕСТВА 57

Балыкова А.М. БАТЫС ҚАЗАҚСТАН ӨҢІРІНДЕГІ МЕДИЦИНАЛЫҚ МЕКЕМЕЛЕРДІҢ ДАМУ ТАРИХЫНАН (XX ҒАСЫРДЫҢ І ЖАРТЫСЫ) 60

Баширова А.М. МЕЧЕТИ И МЕДРЕСЕ В ВОСТОЧНОМ КАЗАХСТАНЕ 62

Баязитова Р.Р., Дукенбаева З.О. ТӘУЕЛСІЗ ҚАЗАҚСТАН ЖӘНЕ ТАРИХИ ЗЕРТТЕУЛЕРДЕГІ ҰЛТ-АЗАТТЫҚ КҮРЕС МӘСЕЛЕЛЕРІ 63

Бекмагамбетова М.Ж., Бекмагамбетов Р.К. ОСВЕЩЕНИЕ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ КАЗАХСКОЙ ИНТЕЛЛИГЕНЦИИ НАЧАЛА XX ВЕКА В АКАДЕМИЧЕСКИХ ИЗДАНИЯХ: ПАРАЛЛЕЛЬНАЯ ДЕМОНСТРАЦИЯ 68

Беспалинов А.Т. К ИСТОРИИ ПРОИСХОЖДЕНИЯ И РАЗВИТИЯ ИССЫКСКОГО ХОЛОДНОГО ОРУЖИЯ АКИНАК В СРАВНЕНИИ С ОСТАЛЬНЫМИ НАХОДКАМИ 71

Біләлова Г.Д. ТАСМОЛА АРХЕОЛОГИЯЛЫҚ МӘДЕНИЕТІНІҢ АҢ СТИЛІ 77

Брынза Т.В. ХАРАКТЕРИСТИКА ВЕДУЩИХ ТИПОВ МАТЕРИАЛЬНОЙ КУЛЬТУРЫ ЭПОХИ СРЕДНЕЙ БРОНЗЫ УРАЛО-КАЗАХСТАНСКИХ СТЕПЕЙ 80

Бурлуцкая (Банникова) Е.В. ОРЕНБУРГСКИЕ КУПЦЫ ДЕЕВЫ В РУССКО-АЗИАТСКИХ КОНТАКТАХ XIX ВЕКА 83

Дауконова Р.Т., Рамазанова Ф.С. НАУЧНОЕ ОПИСАНИЕ КРАЯ В МАТЕРИАЛАХ ДЕЯТЕЛЕЙ СЕМИПАЛАТИНСКОГО ПОДОТДЕЛА ЗАПАДНО-СИБИРСКОГО ОТДЕЛА РУССКОГО ГЕОГРАФИЧЕСКОГО ОБЩЕСТВА 86

Джуманиязова Н. Х. ПОВСЕДНЕВНАЯ ЖИЗНЬ КАЗАХСКОГО НАСЕЛЕНИЯ В КОНЦЕ XVIII-НАЧАЛЕ XX ВВ. (НА МАТЕРИАЛАХ ОРЕНБУРГСКОЙ ГУБЕРНИИ) 89

Дүкенбаева З.О., Қоскеева Ә.М. ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ҰЛТ-ТІЛ МӘСЕЛЕСІНІҢ ӘЛЕУМЕТТІК-ДЕМОГРАФИЯЛЫҚ ҚЫРЛАРЫ 93

Dukenbayeva Z.O., Shabambayeva A.G. ABOUT THE RESEARCH OF AKZHAN MASHANOV IN THE ANCIENT HISTORY OF KAZAKHSTAN 96

Елтай А. ҚАЗАҚ ЖҮЗДЕРІНІҢ ПАЙДА БОЛУ МӘСЕЛЕСІ 98

Ерболова А.Е. ИСТОРИЯ ИЗУЧЕНИЯ ТРУДОВ ИБН-ФАДЛАНА В ОТЕЧЕСТВЕННОЙ И ЗАРУБЕЖНОЙ ЛИТЕРАТУРЕ 100

Ерменбаева Г.К. ВКЛАД ТУРГАЙСКОГО СТАТИСТИЧЕСКОГО КОМИТЕТА В ИЗУЧЕНИЕ ФОЛЬКЛОРА 104

Есимова Ж.К. МИГРАЦИОННЫЕ ПРОЦЕССЫ В ПЕРИОД ОСВОЕНИЯ ЦЕЛИННЫХ И ЗАЛЕЖНЫХ ЗЕМЕЛЬ 107

Bonora G. L., Habdulina M.K. INSCRIBED VESSELS AND SILVER ARTEFACTS FROM SOUTHERN KAZAKHSTAN IN THE SECOND HALF OF THE 1ST MILLENNIUM BC 111

Жанақова Н.Т. ҰЛЫ ЖІБЕК ЖОЛЫНЫҢ ТАРИХИ МАҢЫЗЫ 118

Жанғалиев У.К. ҚЫПШАҚТАР ХАНДЫҒЫНЫҢ ҚАЛЫПТАСУЫ ЖӘНЕ ӘЛЕУМЕТТІК ЖАҒДАЙЫ 121

Жаркенова А.М. КЕҢЕСТІК ОДАҚ ДӘУІРІНІҢ 50-80-ЖЖ. СОЛТҮСТІК ҚАЗАҚСТАННЫҢ НЕГІЗГІ ЭТНИКАЛЫҚ ҚҰРЫЛЫМЫНЫҢ ҚАЛЫПТАСУ ЕРЕКШЕЛІГІ 124

Жаркенова А.М., Жардемова А.А. САРАЙШЫҚ - ЕЖЕЛГІ ҚАЛАНЫҢ ҰЛЫЛЫҒЫ 129

Жауымбаев С.У. ҚАРҚАРАЛЫ ӨҢІРІН АРХЕОЛОГИЯЛЫҚ ТҰРҒЫДАН ЗЕРТТЕУ 131

Жумабаева Ж.К. ПРОБЛЕМАТИКА КАЗАХСТАНСКОЙ ИСТОРИОГРАФИИ СОВЕТСКОГО ПЕРИОДА(1920-1990) 135

Жұмабаева Ж.К. «САРАЙШЫҚТЫҢ КРЕМЛІ» МӘСЕЛЕСІ: АҢЫЗ БЕН АҚИҚАТ 138

Ибадуллаева З.Ө. ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ ҚҰРАМЫНДАҒЫ СУНАҚТАР 142

Исенов Ө.И. «МӘДЕНИ МҰРА» БАҒДАРЛАМАСЫ АЯСЫНДА ЖАРИЯЛАНҒАН ТАРИХИ ЕҢБЕКТЕР ХАҚЫНДА 144

Искакова К.Ы., Оразаев С. Б. «ОТАНДЫ ҚОРҒАУДА» ГАЗЕТІ – ЛЕНИНГРАД МАЙДАНЫ ЖАУЫНГЕРЛЕРІ ӨМІРІНІҢ АЙНАСЫ 147

Исмаилов С.С., Бисембаева А.К. СТАНОВЛЕНИЯ И ЖИЗНЕННЫЕ ОРИЕНТИРЫ Ч.ВАЛИХАНОВА 149

Кабульдинов З.Е. «РАЗНОЕ ПРОИСХОЖДЕНИЕ» ИЛИ ИСТОРИЯ ФОРМИРОВАНИЯ НАСЕЛЕНИЯ ПОЛИЭТНИЧЕСКОГО КАЗАХСТАНА (к вопросу о реализации «Доктрины национального единства Казахстана») 152

Кабылбекова Б.Т. НАУЧНАЯ И ТВОРЧЕСКАЯ ИНТЕЛЛИГЕНЦИЯ КАРЛАГА: ИСТОРИОГРАФИЧЕСКИЙ АСПЕКТ 157

Кабылтаева С.К. РОЛЬ КАЗАХСКИХ ХАНОВ И БАТЫРОВ В ОХРАНЕНИИ ЦЕЛОСТНОСТИ КАЗАХСКОЙ ГОСУДАРСТВЕННОСТИ В БОРЬБЕ ПРОТИВ «ДЖУНГАРСКОЙ АГРЕССИИ» 159

Каиржанов А.К. ТАМГОВАЯ ТЕОРИЯ ПРОИСХОЖДЕНИЯ ДРЕВНЕТЮРКСКОГО РУНИЧЕСКОГО АЛФАВИТА 162

Калыш А.Б. К ВОПРОСУ ОБ ЭТНИЧЕСКОЙ СТРУКТУРЕ РАЗВОДОВ В АКТЮБИНСКОЙ ОБЛАСТИ 167

Карибекова М.Е. ҰЛТТЫҚ БІЛІМ БЕРУ ЖҮЙЕСІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ ЖОЛЫНДАҒЫ ЗИЯЛЫЛАР ҚЫЗМЕТІ 169

Касенов Е.Б. К ПРОБЛЕМЕ ФОРМИРОВАНИЯ ИСТОРИЧЕСКОГО СОЗНАНИЯ В КАЗАХСТАНЕ 173

Козаченко Е.А. ЖИЛИЩНО-БЫТОВАЯ ПОВСЕДНЕВНОСТЬ ЛЮДЕЙ В 70-х ГОДАХ ХХ ВЕКА НА ПРИМЕРЕ УСТЬ-КАМЕНОГОРСКА 176

Крыкбаева С.М. ӨНЕРДЕГІ РӘМІЗ ҰҒЫМЫНЫҢ МӘДЕНИ МАЗМҰНЫ 178

Кусаинова Ж.Д. ДВИЖЕНИЕ КЕНЕСАРЫ КАСЫМОВА: ИСТОРИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ИССЛЕДОВАНИЯ 181

Кушкумбаев А.К. ИСТОРИЧЕСКАЯ СЕМАНТИКА ТЕРМИНА «ЗОЛОТАЯ ОРДА» 184

Қабықаев Е.Ж. КЕҢЕСТІК КЕЗЕҢДЕГІ ЗАЙСАН АУДАНЫНЫҢ МӘДЕНИЕТІ 188

Қашқымбаев А. ЕГЕМЕНДІК ПЕН ТӘУЕЛСІЗДІК ТАРИХЫНДАҒЫ ЕЛЕУЛІ КЕЗЕҢ 191

Қуандық Е. ИНДУСТРИЯЛАНДЫРУДЫҢ ЗАРДАПТАРЫ 193

Магзумова А.С. ЖАЙЫҚ ҚАЛАШЫҒЫ ТЫҢ ДЕРЕКТЕРДЕ 201

Мажитов С.Ф. ФЕНОМЕН «ЭПОХИ ПЕРЕМЕН» И НАЧАЛО СОВРЕМЕННОЙ ИСТОРИИ КАЗАХСТАНА (1985-1999 гг.) 204

Макашева А.С. ФОРМИРОВАНИЕ АДМИНИСТРАТИВНО-ТЕРРИТОРИАЛЬНОГО УСТРОЙСТВА АКМОЛИНСКОЙ ОБЛАСТИ: ЭКСКУРС В ИСТОРИЮ 207

Малыбаева Б.С. ПЕРЕСЕЛЕНЧЕСКАЯ ПОЛИТИКА СОВЕТСКОГО ГОСУДАРСТВА В ЦЕНТРАЛЬНОМ КАЗАХСТАНЕ В 1920-30-ЫЕ ГОДЫ 210

Маутканова А.Т. ЭТНИЧЕСКИЙ СОСТАВ ВОСТОЧНО-КАЗАХСТАНСКОЙ ОБЛАСТИ В 1999 – 2016 гг. 213

Молдабай Талғат КӨНЕ ТҮРІК ЖАЗУЫ ТАҢБАЛАРЫНЫҢ СЕМАНТИКАСЫ ЖӘНЕ АВТОХТОНДЫҚ НЕГІЗДЕРІ 215

Мурат Уали ТРИ КЛАНА, ТРИ ЧАСТИ, ТРИ ЖУЗА 219

Мусабекова Р.М. О РЕПРЕССИРОВАННОМ ПИСАТЕЛЕ КАЗАХСТАНА (о писателе Ю. Домбровском) 221

Мусабекова У.А., Абилкасым М. ЭТНОКУЛЬТУРА ТЮРКСКИХ НАРОДОВ (НА МАТЕРИАЛЕ ТЮРКСКИХ ПАМЯТНИКОВ) 225

Мұхатова О.Х. ҚАЗАҚСТАНДЫҚ ТАРИХИ ОЙДЫҢ ДАМУЫ ЖӘНЕ МАХМҰД ҚАШКАРИ 227

Нуржанов А.А. КЕРАМИЧЕСКИЕ КОМПЛЕКСЫ ГОРОДИЩА КУЛАН 230

Оросхан Б. ТОРЕВТИКА ЖӘНЕ КӨШПЕЛІЛЕР ӨНЕРІ 235

Өтениязов С. ҚАЗАҚ МЕМЛЕКЕТІ ТАРИХЫНЫҢ КЕЙБІР МӘСЕЛЕЛЕРІ 237

Pedracki M, Умиткалиев У.У., Айтбаев А.Б., Адельчанов К.С. ПОЛЬСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ В ОБЛАСТИ АРХЕОЛОГИИ И ЭТНОЛОГИИ 242

Петрич Л.В. МЕТОДЫ РАБОТЫ ПО ЛИКВИДАЦИИ НЕГРАМОТНОСТИ НЕРУССКИХ НАРОДОВ ОРЕНБУРЖЬЯ В 1920-1930-Е ГОДЫ 244

Рамазанова Ф.С., Балапанова Э.М. ФОРМИРОВАНИЕ МЕХАНИЗМА РУКОВОДСТВА МОДЕРНИЗАЦИЕЙ КУЛЬТУРНОЙ СФЕРЫ КАЗАХСТАНА (20-30 ГГ. XX В.) 247

Рахимбекова А.К., Ботаева З.Ф. ВКЛАД П.И. РЫЧКОВА В ИЗУЧЕНИЕ КАЗАХСТАНА: НЕКОТОРЫЕ АСПЕКТЫ 250

Рахимбекова А.К., Садвакасова С.У. ИЗ ГЛУБИНЫ ВЕКОВ: ИСТОРИЯ И ЗНАЧЕНИЕ НАГРАД 252

Сабитов Ж.М. ДЖАМИ АТ-ТАВАРИХ КАДЫРГАЛИ ЖАЛАИРИ КАК ИСТОЧНИК О ЖИЗНИ УРУС-ХАНА 255

Садвокасова З.Т., Султанова А. ПУБЛИКАЦИИ ПО ПРОБЛЕМЕ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ПАРТИЙНО-СОВЕТСКОЙ НОМЕНКЛАТУРЫ 258

Садыков Т.С., Жакиянова А.Н. ҚАЗАҚТЫҢ АУЫЗША ТАРИХЫНЫҢ ҰЛТ ТАРИХЫН ЗЕРДЕЛЕУДЕГІ РӨЛІ 261

Сайлаубаева Н.Е. ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ ӘСКЕРИ ӨНЕРІ 263

Сейтказина Қ.О., Тұрсынбек Ж.Қ. ҰЛЫ АҒАРТУШЫ ШОҚАН УӘЛИХАНОВ ӨМІРІНІҢ БЕЛЕСТЕРІ 266

Сейткалиев М.К., Буранбаев Р.Н. ИССЛЕДОВАНИЕ СВЯТИЛИЩ ПОЛУОСТРОВА ТУПКАРАГАН В 2015 ГОДУ 268

Сембаева Ә. ЕЖЕЛГІ ДӘУІРДЕГІ ҚАЗАҚСТАННЫҢ МӘДЕНИЕТІ 270

Сураганова З.К. НЕМАТЕРИАЛЬНОЕ КУЛЬТУРНОЕ НАСЛЕДИЕ КАЗАХСКОГО НАСЕЛЕНИЯ ЗАРУБЕЖНОГО АЛТАЯ В СОВРЕМЕННЫХ УСЛОВИЯХ 272

Сыздыкова А.М. ОРГАНИЗАЦИЯ ГОРНОГО ДЕЛА В ПРОШЛОМ И УСТОЙЧИВОЕ РАЗВИТИЕ 276

Сыздық С.Қ. ЖАҢА ДЕРЕКТЕРМЕН ЖҰМЫС ІСТЕУ ӘДІСТЕРІ 278

Танатарова Ж.Т., Кенжебаева С.Е. ИДЕЙНАЯ КОНСОЛИДАЦИЯ МУСУЛЬМАН В ДО-РЕВОЛЮЦИОННЫЙ ПЕРИОД 281

Тастекова Г.Б. 1920-шы ЖЫЛДАРЫ ҚАЗАҚ ЖЕРІ ШЕКАРАСЫНЫҢ ҚАЛЫПТАСУЫ МЕН АНЫҚТАЛУЫ МӘСЕЛЕСІНІҢ ТАРИХНАМАСЫ 287

Ташагыл А., Акмадиева Г.П. ҚАЗАҚ ХАНДЫҒЫ ДИПЛОМАТИЯСЫНЫҢ ТАРИХЫ 290

Тлеугабулов Д.Т., Свиридов А.Н. ТОПОГРАФИЯ ПОСЕЛЕНИЙ РАННЕГО ЖЕЛЕЗНОГО ВЕКА САРЫАРКИ 293

Толеубаев Ә.Т., Жуматаев Р.С., Шагирбаев М.С. ШІЛІКТІ ҚОРЫМЫНДА 2016 Ж. ЖҮРГІЗІЛГЕН АРХЕОЛОГИЯЛЫҚ ЖҰМЫСТАРДЫҢ НӘТИЖЕЛЕРІ (бастапқы хабарлама) 297

Төлеубаев Ә.Т., Жуматаев Р.С., Шагирбаев М.С. АЛАКӨЛ АЙМАҒЫНДАҒЫ ОРТАҒАСЫРЛЫҚ ҚАЛА МӘДЕНИЕТІ 304

Тулбасиева С.К. XIX-XX ҒАСЫРДЫҢ БАСЫ ҚАЗАҚ ҚОҒАМЫНДАҒЫ АЗАТТЫҚ ҚОЗҒАЛЫСТАР ЖАЙЫНДАҒЫ ОЙ-ПІКІРЛЕРДІҢ ДАМУЫ 308

Тулекова М.К. ЕГЕМЕНДІК ЖЫЛДАРДАҒЫ КӨШІ-ҚОН 312

Туменова Л.Е. XIX Ғ. ҒАЛЫМДАР, САЯХАТШЫЛАР, ЭТНОГРАФТАРДЫҢ БӨКЕЙ ХАНДЫҒЫ ТАРИХЫНЫНА ҚАТЫСТЫ ЗЕРТТЕУЛЕРІ 315

Зәкенұлы Т. ҚАЗАҚ МЕМЛЕКЕТТІЛІГІНІҢ АРҒЫ БАСТАУЛАРЫ 319

Үмітқалиев Ұ.Ү. Ә.М. ОРАЗБАЕВТЫҢ ОҢТҮСТІК ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ЖҮРГІЗГЕН ЗЕРТТЕУЛЕРІ 327

Хабдулина М.К. НОВЫЕ ПОДХОДЫ В ИЗУЧЕНИИ ПРОБЛЕМ РАННЕСРЕДНЕ-ВЕКОВОЙ АРХЕОЛОГИИ САРЫ-АРКИ 332

Шаймердинова Н.Г., Төребекова С.М. КӨНЕ ЖӘНЕ ОРТА ҒАСЫР ЕСКЕРТКІШТЕРІНДЕГІ КӨСЕМШЕ ФОРМАЛАРЫНЫҢ ДАМУЫ 335

Шаймуханова С.Д., Баймагамбетова Ж.М. ПРОБЛЕМА ОТНОШЕНИЯ КАЗАХСКОЙ ИНТЕЛЛИГЕНЦИИ К ВОССТАНИЮ 1916 ГОДА В СОВРЕМЕННОЙ ИСТОРИОГРАФИИ 338

Шахаман З.Б. ЭТНОДЕМОГРАФИЧЕСКИЕ ПРОЦЕССЫ В КОСТАНАЙСКОЙ ОБЛАСТИ (1999-2016 ГГ.): КРАТКИЙ ОБЗОР 340

Шойбекова А.С. РАҚЫМЖАН ҚОШҚАРБАЕВТЫҢ ЕРЛІГІ ТУРАЛЫ 1945-1960 ЖЫЛДАРДАҒЫ ПАЙЫМДАУЛАР 344

Шыныбеков Б.Ш. ДӘСТҮРЛІ ҚОҒАМДАҒЫ ТҰРМЫС-ТІРШІЛІКТЕГІ ҚАЗАҚ ҚЫЗДАРЫ МЕН ӘЙЕЛДЕРІНІҢ ОРНЫ 346

Ыбырайхан М.Ы. СІБІРЛІК КӨПЕС С.А. ПОПОВТЫҢ ОРТАЛЫҚ ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ КЕН ЗАУЫТ ІСІ 350

СЕКЦИЯ – 2. ҰЛЫ ДАЛА ЕЛІ ЖӘНЕ Л.Н. ГУМИЛЕВТІҢ ЕУРАЗИЯЛЫҚ КӨЗҚАРАСТАРЫ / СТРАНА ВЕЛИКОЙ СТЕПИ И ЕВРАЗИЙСКИЕ ВЗГЛЯДЫ Л.Н. ГУМИЛЕВА

Айтмагамбетов Д.Р. ҰЛЫ ДАЛА ЖӘНЕ Л.Н. ГУМИЛЕВТІҢ ЕУРАЗИЯЛЫҚ КӨЗҚАРАСЫ 354

Арапов Ж.М. ГУМИЛЕВТІҢ КӨШПЕЛІ ЖӘНЕ ТҮРКІ ХАЛЫҚТАР ТАРИХЫНА ЗЕРТТЕЛУ КӨЗҚАРАСЫ 356

Әлібек С.Н. Ә.Н.БӨКЕЙХАНОВ ЕҢБЕКТЕРІНДЕГІ ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ ТҰРМЫСЫ МЕН МӘДЕНИЕТІН СИПАТТАУ 358

Байбулсинова А.С. ҰЛТ ЖОСПАРЫ – ҚАЗАҚСТАНДЫҚ АРМАНҒА БАСТАЙТЫН ЖОЛ 360

Байбулсинова А.С., Серикова Л.С. ҰЛЫ ДАЛА ТАРИХЫ: ЗАМАНАУИ ТАНЫМ 362

Бикенов А.Х. Л.Н.ГУМИЛЕВ ЕҢБЕКТЕРІНДЕГІ КӨНЕ ТҮРІК ҚОҒАМЫНА ТӘН БИЛІК ИНСТИТУТТАРЫ 367

Болатұлы Нұржан «ҚАЗАҚ ЕЛІ САЯСАТЫ – ТЫНЫШТЫҚ ҺӘМ ТҰРАҚТЫЛЫҚ КЕПІЛІ: ТАРИХИ-ФИЛОСОФИЯЛЫҚ АСПЕКТІЛЕРІ» 370

Булекбаев С.Б., Алямова З.А. К ВОПРОСУО ВКЛАДЕ НОМАДОВ В МИРОВУЮ ЦИВИЛИЗАЦИЮ 373

Жақия М.Қ. КАРЛАГ - ҚАЗАҚТЫҢ ҚАСІРЕТІ ... 376

Искакова К.Ы., Елтай Ақтан Л.Н. ГУМИЛЕВТІҢ ПАССИОНАРЛЫҚ ИДЕЯСЫ МЕН ЭТНОГЕНЕЗ ТЕОРИЯСЫ ЭТНИКАЛЫҚ ТАРИХТЫ ЗЕРТТЕУДІҢ НЕГІЗІ РЕТІНДЕ 379

Кабылтаева С.К., Комарова Дамира ЕВРАЗИЙСКИЕ ИДЕИ ЛЬВА НИКОЛАЕВИЧА ГУМИЛЕВА И СОВРЕМЕННОСТЬ 382

Кала Н.С. ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ТУРИЗМ САЛАСЫНДАҒЫ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ЫНТЫМАҚТАСТЫҒЫНЫҢ ДАМУ ТЕНДЕНЦИЯЛАРЫ 384

Кенжебай Р.Н. Сейдахметова Г.Т. ОҢТҮСТІК ҚАЗАҚСТАН АЙМАҒЫНДА ТУРИЗМ САЛАСЫН ДАМЫТУДЫҢ КЕЙБІР МӘСЕЛЕРІ 386

Любичанковский А.В. ЭТНОЛОГИЧЕСКАЯ ДЕТЕРМИНАНТА ВОЗДЕЙСТВИЯ НА ВМЕЩАЮЩИЙ ЛАНДШАФТ В КОНТЕКСТЕ КОНЦЕПЦИИ ЭТНОГЕНЕЗА Л.Н. ГУМИЛЕВА 390

Номогоева В., Раднаева Э.Л. СТАНОВЛЕНИЕ БУРЯТСКОЙ НАУКИ В КОНТЕКСТЕ ЕВРАЗИЙСКОЙ ЦИВИЛИЗАЦИИ 392

Оловинцов А.Г. «ИГО» ИЛИ ТОЛЕРАНТНОСТЬ НА ПРИМЕРЕ СУЩНОСТИ КАСИМОВСКОГО ХАНСТВА В XV-XVII ВЕКАХ 396

Өмірбекова Ж. КӨШПЕЛІЛЕРДІҢ ЭТНОЭКОЛОГИЯЛЫҚ ДӘСТҮРЛЕРІНІҢ ЗЕРТТЕЛУ ДЕҢГЕЙІ 400

Пилипчук Я.В. ВНЕШНЯЯ ПОЛИТИКА КАРЛУКСКОГО ДЖАБУЯТА 404

Radnaeva E., Talgatbek M., Dukenbaeva Z. AKZHAN AL - MASHANI IS A RESEACHER OF THE GREAT STEPPE CIVILIZATION 407

Рахимбекова А.К. ЭТИКА ДИАЛОГА МЕЖДУ НАРОДАМИ: НА ПРИМЕРЕ «ЛЕСА» И «СТЕПИ» 410

Сакенов Д.Ж. ЭТНОКУЛЬТУРНАЯ МОДЕЛЬ ГЕНДЕРНОГО ВОСПИТАНИЯ КАЗАХОВ 413

Серикова Л.С. ИСТОРИЯ СТАНОВЛЕНИЯ ГОСУДАРСТВЕННОГО СУВЕРЕНИТЕТА РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН 417

Сыздықов С.М., Смағұлов Н.Б. КҮЛТЕГІН ЖАЗБАСЫНДАҒЫ ЕЖЕЛГІ ТҮРІКТЕРДІҢ «МӘҢГІ ЕЛ» САЯСИ МАНИФЕСІ 419

Шалдарбекова А. К ВОПРОСУ О ГЕОГРАФИЧЕСКИХ И ХРОНОЛОГИЧЕСКИХ РАМКАХ ДРЕВНЕТЮРКСКОЙ ЦИВИЛИЗАЦИИ 426

строя. Организацией и деятельностью художественныхколлективов ведал театральный подотдел Главполитпросвета, издававший«Репертуарный Бюллетень». Как указывалось в руководящих документах,задачей этого органа ставилось «оказание местным работникамвсевозможного содействия по линии репертуарно-идеологическогоруководства зрелищным делом» [5, с.4].

Как было указано выше, в подборе постановок пьес и их содержании шла строгая регламентация. Советскому зрителю, состоящему из новых классов рабочих, сельских и аульных тружеников не нужны были оперы, признанные мировой общественностью как шедевры сценического искусства. Требовались реальные сцены жизни, воспроизведение знакомых явлений и характеров с использованием простых слов, содержащих ясность политической мысли. «Разъясняя сущность советской политики, новые преобразования, создатели спектаклей стремились к максимальной четкости. Они излагали текст подчеркнуто декларативно, акцентировали политический смысл происходящих событий. Порой они оказывались в плену иллюстративности, заменяя его художественную образность [6, с.74].Тем не менее, несмотря на примитивность сценической формы, спектакли заразительно действовали на публику, утверждаясь в качестве нового искусства среди народа. Характерной особенностью молодых театров было их полунищенское существование. Исполнители часто брали у зрителей напрокат костюмы, грим был примитивным (краска вместо бороды и т.п.).

Вся деятельность драматических кружков, театров была направлена на удовлетворение интересов правящей партии и, так или иначе, содержала идеологическую направленность. Театр, как и остальные культурно-просветительные учреждения, превращался в «могучее орудие социалистического воспитания и подъема общекультурного уровня трудящихся масс», а кроме того, способствовал росту политического сознания.

Таким образом, исходя из анализа вышеизложенных организованных Советской властью мероприятий в области культурного и политического просвещения, складывается картина того, как культура использовалась в качестве инструмента по внедрению в сознание людей господствовавших политических и партийно-государственных ценностей для духовного укрепления и упрочения общественно-политического строя. Применялись категоричные однозначные партийно-правительственные установки, классовый подход к художественным ценностям, проявлялось стремление грубого вмешательства в творческий процесс, достижение целей культурной политики административно-командными мерами.

Список литературы:

1. ЦГА РК, ф.1692, оп.1, д.263а, л.16.
2. ЦГА РК, ф.1987, оп.1, д.2, л. 21.
3. ЦДНИ ВКО, ф.415, оп.1, д 381, л.9.
4. ЦДНИ ВКО, ф.415, оп.1, д.301, л.31.
5. ЦДНИ ВКО, ф.415, оп.1, д.286, л.4.
6. Кайдалова О. Традиции и современность. Театральное искусство Средней Азии и Казахстана. Москва: Искусство, 1977.-296 с.

Амрина М.С.

ҚАЗАҚСТАННЫҢ ДАЛАЛЫҚ ОБЛЫСТАРЫН ЗЕРТТЕГЕН Ф.А. ЩЕРБИНА ЭКСПЕДИЦИЯСЫНЫҢ ҰЙЫМДАСТЫРЫЛУ ТАРИХЫ

Автор бұл мақалада **XIX ғ. соңы мен XX ғ. басындағы** Қазақстанның далалық облыстарын зерттеген Ф.А. Щербина экспедициясы нәтижесінде жарық көрген мәліметтер мен оларды өңдеудің әдістемесі мәселесіне тоқталады. Бұл деректің бүгінгі күні кешенді ғылыми талдаудан өтпегендігін көрсете отырып «Қырғыздардың (қазақтардың) жерді пайдалану материалдарының...» дерек ретіндегі маңыздылығын ашуға талпыныс жасайды және бүгінгі күндегі практикалық мәнінің жоғары екендігін ашып көрсетеді.

Жалпы алғанда қандай да болмасын статистикалық зерттеулер алдын-ала ұйымдастырылады. Оның ең алдымен арнайы нұсқауы, бағдарламасы қабылданады. Бұл бағдарламада зерттеудің мақсаты мен міндеті, зерттеу қажет объектілер нақты мәселе ретінде қойылады. Осы бағдарламаларға негізделіп арнайы сауалнамалар, анкеталар, карточкалар жасалады. Байқаудың бағдарламасын жасау-

жауапты және күрделі іс. Ол байқаудың алдына қойған міндеттің бәріне жауап бере алатындай болуы керек. Мысалы, халық санағының бағдарламасы, халық шаруашылығын дамытудың келешегіне керек деректер жиналуын қамтамасыз етуі керек [1, 15 б].

Әлеуметтік-экономикалық тарих саласында бюджеттік зерттеулердің нұсқаулары құнды материал болып табылады. Бюджеттік статистика тарихи зерттеулерде кеңінен қолданылады. Далалық өлкедегі қазақ шаруашылығының бір бөлігінің бюджеттік зерттеуге ие болғандығы бізге белгілі. Қазақ шаруашылығының бюджетін құру 1896-1903 жылдар аралығындағы белгілі статист Ф.А. Щербина басқаруымен далалық облыстарды зерттеуге байланысты жүргізілген экспедиция жұмысында көрініс алған. Экспедиция қызметкерлерінің тұжырымдарының барлығы 13-томдық «Материалы по киргизскому землепользованию, собранные и разработанные экспедицией по исследованию степных областей» басылымына енген. Соңғы том «Свод материалов по киргизскому землепользованию, собранных и разработанных экспедицией по исследованию степных областей» бюджет мәселесіне арналды. 1906 жылы Петербургте жарық көрді. Бұл том негізінен кестелерден және Ф.А. Щербина жазған кішігірім кіріспе мен қаржы кестелеріне арналған қосымша мәліметтерден тұрған. Бюджеттік кестелер және оларға анализ басылымының жекелеген томдарында бар, дегенмен Ф.А. Щербина пікірі бойынша көбінесе бір типтегі бюджет алынған. Мұндай бюджеттік көрсеткіштің құндылығының қанша шамада екені әрине түсінікті. Ал арнайы томда қазақ шаруашылығына қатысты барлық бюджеттік зерттеуді анализдауға мүмкіндік беретін әр типті бюджет берілген [2, 172 б].

XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басындағы біз қарастырып отырған экспедицияның бағдарламасына тоқталар болсақ, 1896-1903 ж. Ф.А. Щербина экспедициясының бағдарламасы жалпы 17 тараудан, 93 кішігірім қарастырылатын мәселелерден тұрады. Негізгі 17 тарауында: рулық бастама, шаруашылық ауылдардың тарихы, жерді пайдалану формасы, мал шаруашылығы, пішен шабу, жер өңдеу, бақташылық және бау егіп өсіру, орман және тоғайлы жерлер, жерді жалға беру (аренда), өнеркәсіп және жалақы, алым салық және борышы, қырғыз отбасының ерекшелігі, ортақ шаруашылық істер, сауда, несие (кредит), халықтың қажеттілігі, табиғи-жаратылыс жағдайы қарастырылуы қажет етеді [3, 10 б].

Байқау сұрағы толтырма парақ (қағаз) немесе толтырма тізбек түрінде болады. Мәселен XX ғасырдың басындағы экспедицияның сауалнамалары мұрағаттағы (362 қор, опись-1, 8-ші іс) сақталған үлгісінде былайша жасалынған: [1, 16 б].

Опросная карточка

О количестве населения, скота, площадях некоторых угодий, потребного количества мануфактуры, железа и сельского- хозяйственных орудий:

Ояз.......................................волость..аул

1. Число дворов или кибиток..
2. Взрослых...
3. Детей до 5-лет..
4. Лошадей...
5. Коров..
6. Овец..
7. Свиней...
8. Вервлюдов..
9. Под лесом десятин...
10. Огородами..
11. Выгоном..
12. Сенокосам...
13. Садами..
14. Постройками...
15. Общая площадь земли принадлежащая селению или аулу в десятинах.......................
16. Площадь арендуемой земли..

Осыдан кейін ғана, зерттеу жұмысына қатысатын топтың құрамы анықталып, смета бойынша бұлардың жалақылары бекітіледі. Осы жұмыстардан кейін арнайы топ, статистикалық мәліметтерді жинақтап, оларды өңдеп, жариялап, бұл мәліметтерді қажетінше пайдаланып отырады. Міне, осы статистикалық зерттеулердің негізінде статистикалық деректер пайда болады. Әрине, бұл деректердің мазмұны, белгіленген мақсат-мүддесі, міндеті әр түрлі болатыны хақ.

Осы мәселелердің басы ашылғаннан кейін тікелей алдын-ала зерттеп көру жұмыстары басталды. *«Қыргыздардың (қазақтардың) жерді пайдалану материалдары...»* негізінде зерттеу жұмысы 1896 ж.

мамыр айында басталды деп тұжырымдауға болады. Деректің алғы сөзінде *«...экспедиция толығымен 1896 жылдың мамырында құрылды. Мамыр мен маусымның басында Омбы оязында алдын-ала зерттеу жұмыстары жүргізіліп, осы жұмыстарда жинақталған тәжірибе мен материалдардың негізінде бағдарлама жасалынып, Көкшетау оязындағы қырғыздардың (қазақтардың) шаруашылығын зерттеуге кірістік»* -делінген [4, 12-13 бб].

Бұл зерттеулер 1896 ж. маусым-шілде айларында Омбы оязын алдын-ала зерттеп көруден басталды. Осы жерлердегі қазақ тұрғындарының жер пайдалану нормасын анықтады, алдын-ала зерттелген материалдардың негізінде Ф.А. Щербина басқарған экспедицияның бағдарламасы жасалды және соның негізінде кейінгі В.Кузнецов, П.П. Румянцев, В.Скрыплев, П.Хворостанскийлер басқарған экспедициялардың зерттеу бағдарламасы мен әдістемесі жасалды.

Экспедицияның құрамына байланысты А.Кауфман: *«Зерттеу экспедициясының құрамында статистиктер, тіркеушілер және аудармашылармен қоса 40 адам болды»*-дейді [5, 57-б]. Ал зерттеуші Т.П. Петрова мұрағат деректерінің негізінде зерттеуге аудармашыларды қоспағанда 200 адамдай қатысты деген пікірді білдіреді [6, 51-б]. Бүгінгі күндегі осы мәселемен айналысып жүрген авторлардың бірі Н. Тасилованың пікірі бойынша «Т.П. Петрованың көзқарасымен толық келісуге болады, өйткені, бұл зерттеу өте ауыр және 40 адамның жұмысы емес еді»-деп қорытындылайды [7, 51-б].

Ф.Щербина зерттеуінен кейін жүргізілген қайта зерттеулерге қатысты Әлихан Бөкейханов *«Қазақ»* газетінде *«Бұрынғы қазаққа Щербина нормасымен қалған жерді мінеп, неше қайтара кішірейтіп, шұнтитып, көшпелі қазаққа деп жаңа норма шығарды...»*-деп патша үкіметіне нала болған пікірін білдіреді [8, 54-б].

Белгілі статист А.А. Кауфман Ә.Н. Бөкейханның экспедициядағы еңбегін ерекше атап өткен болатын және зерттеудің әдістемесіне қатысты: *«...уақытша комиссияның жергілікті қазақтарға қажетті жер нормасын, олардың шаруашылығына қажетті жер мөлшерін анықтамақ түрмақ, ол туралы жалпы түсініктері де болған жоқ»*, деп комиссия мүшелерінің көшпелі қазақ халқының тұрмыс-тіршілігінен ешбір хабарсыз екендігін тілге тиек етті [9, 57-б].

Экспедиция өзінің зерттеу жұмысын осы Далалық өлке туралы анықтамалық, энциклопедиялық әдебиеттермен танысып, генерал- губернаторлардың есептері мен жергілікті статистикалық комитеттердің басылымдарын, басқа да заңдық құжаттарды пайдалана отырып зерттеудің алғашқы схемалық бағдарламасын құрудан бастады. Жалпы зерттеу бағдарламасы алдын-ала бақылаудан кейін іс-тәжірибеде жинақталған әдістеме негізінде қайта өңделді. Бағдарламаны Ф.Щербина құрастырды.

Кезінде осы бағдарлама мен бланкілермен танысқан **А.Кауфман:** *«Бұл бағдарлама мен бланкілерде тек бір ғана теориялық білгіштіктен жазылған дейтіндей бір де бір сұрақ жоқ деуге болады, әрбір рубрика, статистикалық экспедицияның міндетіне жүктелген таза практикалық мәселелерді шешуге тура немесе жанама болсын материал береді, әрбір сұрақ және әрбір графа қырғыздардың (қазақтардың) жерді пайдалану нормасын анықтауға, не олардың шекараларын айқындауға, немесе өңірдің табиғи-тарихи сипатын анықтауға қызмет етеді»*-деп жоғары бағалаған болатын [5, 60-б].

Зерттеушілер әскери-топографиялық бөлімнің осы өңірлерді екі, бес верстік масштабта түсірген карталарына сүйеніп және қажетті аудандарды топографтар арқылы схемалық карталарға түсіріп отырды. Бұл материалдар статистерге ояздарды тарихи суреттеу үшін қажет болды.

Ф.Щербина бағдарламаға сәйкес өндірісте мынандай іс-шараларды атқарды:

1. Қырғыз (қазақ) халқын жалпы шаруашылық санаққа алды, бұл жаппай тұрғындар мен малды, шаруашылықты есепке алып, соның негізінде қырғыз қауымының әр түрлі жайылымдарының көлемі мен олардың бұл жерлерді қай уақыттан бері пайдаланатынын анықтауға мүмкіндік берді;

2. Бюджеттік **есеп жасалынды, ол орташа қырғыз (қазақ) отбасына қажетті азық-түлік және басқа да керектерін анықтауға және оларды қанағаттандыратын тәсілді айқындауға мүмкіндік берді;**

3. Табиғи-тарихи жағдайларын зерттеу: өлкенің рельефін, топырақтың ерекшелігін, су көздері мен орман мен тоғай өсімдіктерін зерттеді.

Бұл шараларды атқаруда:

а). Зерттелген әр ояздың жер көлемін бөлек аудандарға бөлді, олар қыстық (қыстау), көктемдік және күздік жайылымдар (күзеу) және жаздық жайлауды құрады;

ә). Аудандарды жалпы сапалық белгілеріне қарай бірнеше топтарға бөлді;

б). Әрбір топқа бір жылда бір бірлік (единица) мал басын (жылқы) асырауға қажетті жер мөлшерін анықтады;

в). Ояз бойынша қырғыз (қазақ) шаруашылығындағы орташа мал бірлігінің санын бекітті;

г). Ояздағы орташа шаруашылыққа қажетті жер нормасын бекітті;

д). Аудандардың әрбір тобы мен қауымына қажетті жер мөлшерін санаққа алды;

е). Қырғыздардың (қазақтардың) экспедиция жұмыстарына дейінгі және кейінгі жер мөлшерлерін салыстыру арқылы, нәтижесінде әрбір аудандағы артық және қажетті жерлерді анықтап шығарды [7, 53-54 бб].

Зерттеу экспедициясының әдіс-тәсіліне, негізгі принциптеріне тоқталар болсақ, бұл ең алдымен алдын-ала бір оязды зерттеп, бақылап көруден басталды. Зерттеушілерге алдын-ала жиналыс өткізіліп, онда зерттеудің мақсаты мен міндеті, негізгі әдіс-тәсілдер мен нұсқаулары түсіндіріліп, әрқайсысына жұмыс бөліп беріледі. Экспедицияны 3 партияға бөліп, әр партияның басына бір агрономдық білімі бар статист маманды басшылыққа бөліп береді. Партияның өзі кішігірім партияларға бөлініп, оларға да бөлек меңгерушілер тағайындалды. Әр партияға аудармашы, 2 тіркеуші, есепке алушы, топографтар бөлінді.

Олар арнайы бағдарламаның зерттеу бланкілерін жасап, соның негізінде жергілікті тұрғындарға сауалнама жүргізді. Бетпе бет әрбір адамнан аудармашылар арқылы сұрауларға жауап алды. Топографтар жергілікті аймақты схемалық карталарға түсіріп, алынған мәліметтерді статистер талдап, кестемен салыстырып шынайылық деңгейін анықтап, жинақтады. Ал ботаниктер мен гидротехниктер өңірдің табиғаты мен өсімдіктерін, суы мен топырағын зерттеп табиғатын және ауа-райын сипаттап берді.

Ф.А. Щербина бұл зерттеуде воронеждік іс-тәжірибесін негізге ала отырып, орташа көрсеткіштер базасын жасады. Онда ол малды жылқымен есептейді. Мәселен, Ф.Щербина қазақ шаруашылығына қажетті жер нормасын былайшаесептеп шығарды. Ол қазақтардың орташа отбасына **біріншіден,** қажетті мал басын 6 қой =1 жылқыға теңестіріледі, **екіншіден,** әрбір мал басына қажетті әртүрлі жайылымдардағы десятина жердің көлемін анықтап алуды, содан кейін екеуін көбейту арқылы әрбір орташа қазақ отбасына қажетті жер мөлшерін шығаруды ұйғарды.

Кесте 1. 1896-1908 жж. жер мөлшерін есептеу және өзгерістер жөнінде:

Экспедицияға дейінгі жер көлемі	Экспедициядан кейін қазақтарға қалдырылған жер	Экспедициядан кейін қоныс аудару қорларына берілген жер	1орташа шаруашылыққа қажетті жер нормасы
45.889.000 дес.	23.297.000 дес.	22.592.000 дес.	187 дес.
100 %	51%	49%	138-261 дес. аралығында
1901 ж. 5-наурыздағы №11 циркулярдан кейін қазақтарға қалдырылатын жер 25% өседі	23.297.000+5.824.000=29.121.000дес ≈63%	22.592.000-5.824.000=16.768.000≈37%	234-555дес.
1904-1908 жж. қайта зерттеу экспедициясынан кейін			70-210 дес. ≈36-57% азайды.

Жоғарыда көрсетілген кестеден екі деректің мәліметін салыстыру арқылы экспедицияның мәліметі шындыққа жақын келеді деп тұжырымдауға негіз береді. Өйткені, экспедицияның пайдаланған статистикалық әдістемесі жеке сұрау арқылы жүргізілген неғұрлым объективті мағлұматтар береді, ал ресми есеп жалпы есептеумен ғана шектелген болатын. Жалпы Ф.Щербина басқарған 7 жылдық зерттеу жұмыстары Ақмола облысының-Көкшетау, Атбасар, Омбы, Ақмола, Петропавл ояздары, Семей облысының Павлодар, Қарқаралы, Зайсан, Өскемен, Семей ояздары және Торғай облысының-Қостанай, Ақтөбе ояздарын қамтыды. Бұл материалдар әр жылдары (1898-1909 жж.) (Воронеж, Омск, Чернигов, С.Петербург) 13 том болып жарық көрді[79, 56-57 бб].

Деректің пайда болуына әсер еткен сыртқы факторлар мен туындаған қиындықтар деректің объективтілігі мен шынайылығына әсер ететіні хақ. Өз кезегінде Ф.Щербина зерттеу жұмыстары кезіндегі туындаған қиыншылықтар мен кемшіліктерді де атап өтті. Оның ішінде:

- Жердің кеңдігі, көшіп-қонуға көп уақытпен күш қажет етті;
- Зерттеушілердің қазақ тілін білмеуі,ортада үшінші (аудармашы) адам арқылы сұраужүргізуді талап етті;
- Зерттелетін өңірдің белгісіздігі;

«Бұл мәселелердің әрқайсысы және барлығы қосылғанда шын мәнінде жұмыстың тез аяқталуын тежеді» - деп көрсеткен болатын [75, 10 б].

Ф.А. Щербина өзінің бюджеттік статистикаға қосқан үлесімен танымал. 1884 жылдан бергі Воронеж земствосындағы қызметінде Воронеж губерниясындағы шаруа отбасыларына бюджеттік зерттеу жүргізген. Арнайы бағдарлама бойынша бюджеттік сұраулар дайындалып, практикада нақтыланып жүзеге асырылған. Воронеждік бағдарлама басқа да бюджеттік бағдарламалардан өзіндік мақсатына нақтылы бағытталуымен ерекшеленеді.

Ақмола, Семей, Торғай облыстарын бюджеттік зерттеу Ф.А. Щербина жұмысында Воронеж губерниясының үлгісіндегідей жүргізілді. Далалық өлкені зерттеуге байланысты барлық жұмыс жалпы алғанда Ф.А. Щербинаның бұрынғы іс-тәжірибесіне негізделіп жүргізілді. Ф.А. Щербинаның өзінің дәлелі бойынша «мәліметтер алу үшін Воронеж земствосының шаруа бюджеттік бағдарламасы біршама өзгерістерге ие болып, көшпелі жұмыстың ерекшелігіне теңестірілген. Бұл бағдарламаға да Воронеж земствосының статистикалық бөлімі тағайындаған бөлімдер мен рубрикалар енген, тек қырғыз тұрмысының өзіндік ерекшелігін есепке ала отырып мал шаруашылығының әр жайылымдық стадиядағы дамуы, жылдық айналымына қатысты сұрақтар пункті кеңейтілген» [10, 118-119 бб].

Қазақ шаруашылығының бюджеттік құрылымын анықтауға негіз болған Воронеждік бюджеттік бағдарлама 5 бөлімнен құрылған: отбасы жөніндегі мәлімет; жер саны; жылжымайтын мүлік, киім, аспап; жылдық кіріс пен шығыстың баланстық жинағы; жалпы сипаттау сұрақтары. Қазақ шаруашылығын зертеудің өзіндік ерекшелігіне байланысты Воронеж бағдарламасының екінші бөлімі біршама өзгерістерге ие болды. Бюджеттік кестелердегі қосымшаларға қарағанда жерге иелік ету, жерді пайдалану сұрақтары алынып, әсіресе малға, оның өніміне, өнімді пайдалану, сату сұрақтары кеңейтіліп, тереңдетілген. Статистер шаруашылықтың жем-шөп дайындау сферасындағы жұмысын нақтылы анықтауға талпынған. Бұл үшін қазақ шаруашылығына Воронеждік бағдарламадағы жем-шөп дайындау сұрағы үйлестірілген. Бюджеттік кестелерге толықтырылған қосымшаларға қарағанда бағдарлама өз алдына қазақ даласындағы шөп шабудың таралу дәрежесін анықтау, оның мал шаруашылығын дамытудағы рөлі, шабылған және пайдаланылған жем-шөп саны, оны пайдалану әдісі, сату, сатып алу сұрақтарын анықтауды мақсат еткендігін көреміз. Бұған қоса қазақ жұмысының ерекшелігіне байланысты үй, киім-кешек, көлік сұрақтары үйлестірілген. Жоғарыда көрестілген өзгерістер 1896 жылы мамыр айында Ф.А. Щербина белсенділігімен жасалған алғашқы бюджеттік бағдарламада енгізілген, яғни барлық статистикалық зерттеу жоспарына және бағдарламаны саралау барысына сай айғақталған, орындалған.

Зерттеу жұмысының негізінде таңдау әдісі басым болды. Сол кездегі көптеген бюджеттік зерттеулер секілді экспедицияның таңдау әдісі де субъективтілікке ұшырады, себебі Ф.А. Щербина да «орташа сандық» әдісті кеңінен қолданды. Нақтылы жағдайда Ф.А. Щербинаның өз пікірі бойынша барлық параметрі жағынан орташа шаруашылықты бюджеттік зерттеуді дұрыс деп есептеді [10, 121 б].

Мұндай шаруашылыққа ол негізгі көрсеткіші бойынша (жан басына шаққандағы мал саны; шаруашылық өзге малын пайдаланатын шаруашылық үлесі; жалдамалы еңбекті пайдалану; шаруашылықтың кәсіптік үлесі; отбасы құрамы) ояздық орта шаруашылыққа жақын шаруашылықты жатқызды. Мұндай орта шаруашылықты табу әдісі қарапайым болды.

Дегенмен, экспедиция жұмысында нақтылы мәліметтер болмағандықтан, бюджетті құру үшін сол жергілікті жерге тән шаруашылықтар ғана алынды. Статистиктер пікірі бойынша оларды анықтау сандық көрсеткіштерге байланысты емес, сапалық көрсеткішке байланысты болды. Ф.А. Щербинаның сөзі бойынша «мұндай көрсеткіштерге алты адамнан тұратын отбасы, жұмыс жасындағы еркек адамдары бар, жалдамалы жұмысшысы жоқ шаруашылығы бар, отбасының шаруашылық және жеке қажеттіліктерін қиындықсыз қанағаттандыра алатын, қырғыз әдет ғұрпына сай қонақтарды қарсы алуға шамасы келер, шығыны кіріспен толықтырылатын шаруашылықтар алынды». Бұл көрсеткіштердің орта шаруашылыққа жататындығын түсіну қиын емес. Жалпы алғанда, Ф.А. Щербина көрсетуі бойынша «өте кедей шаруашылық немесе қай жағыннан алса да бай шаруашылық болып есептелетін шаруашылықтар алынды». Дегенмен соңында «бюджеттік жұмыстың мақсаты жергілікті жердің шаруашылығына тән орта шаруашылықты табу болды»-деп көрсетеді. [10, 131-132 бб].

Соңғы мақсат зерттеу рамкасын тарылтты. Шаруашылықты таңдау сұрағында оның жергілікті жерге тән, тән емес екендігі жөнінде сұрақ көтерілді. Мысалы, статистиктердің бірі А.Н. Дядиченко болыстық басқарма алдына ауылдық старшындар көмегімен осындай шаруашылықтарды есептеу сұрағын қойып, соңында мұндай шаруашылықтың барлық шаруашылықтың үштен бірін құрайтындығы жөнінде қорытындыға келді. Бағдарламаның бесінші бөліміне сай Ф.А. Щербина («Вопросы общего описательного характера») мына жағдайды көрсетеді: «жергілікті жерге тән шаруашылықтың бюджетін құру үшін Дядиченко мырза жергілікті болыстық басқармаға қандай да болмасын шаруашылық иесімен кездестіруді өтінді. Мұндай адам өз сөзі бойынша өз қажетін толық қанағаттандыра алатын Итебай

болды. «Экспедиция қызметкерлері жергілікті әкімшілікті зерттеуге араластыруды дұрыс деп есептеді, себебі бұл жұмыс барысын ұйымдастыруды жақсартады деп есептеді. Кейбір жағдайларда статистиктер әкімшілік көмегіне сүйенбеді, зерттеуге қажетті шаруашылықты өздері таңдады, бірақ бұл кездейсоқ сұрыптау емес, индивидуалды сұрыптау болды. Мұның өзі белгілі бір анықталған мақсатта болды. Жинақталған массалық мәліметтерді салыстырғанда орта және одан жоғары шаруашылықтарды нақты айғақтайтын сандық көрсеткіштер алынды. Жалпы алғанда, Ф.А. Щербина өзінің бюджеттік көрсеткіштер мәліметінің орта көрсеткіштерінің массалық мәліметтер көрсеткішінің орта есебімен сәйкес келетіндігін дәлелдеді. Ф.А. Щербинаны экспедиция жұмысы барысының өзінде де бюджетті құруға қатысты шаруашылықтарды таңдаудағы субъективті сәттерді асырғандығы үшін сынға алған болатын. Мысалы, Торғай генерал-губернаторы Барабаш Ф.А. Щербинаны Қостанай оязындағы 49 шаруашылықты бюджеттік зерттеуге таңдағандағы субъективтілігі жөнінде кінәға тартты. Ф.А. Щербина жауап бергенімен, дәлелі жеткілікті болмады. Дегенмен, бұл жағдай экспедиция зерттеуінің жақсы дәрежеде болғандығын жоққа шығара алмайды. Бюджеттік зерттеуге Ф.А. Щербина Воронеждік статистикалық бюродағы көптеген қызметкерлерін қосты. Олар бюджетпен жұмыс жасауда үлкен іс-тәжірибе жинақтаған адамдар болды. Бұл жөнінде Ф.А. Щербина 1900 жылы далалық өлкедегі жұмыс барысы жөнінде жазғанда «бюджетті құру жұмысы тәжірибесі мол адамдар қолында» деп көрсетті. Сол уақытта бюджеттің көпшілігін статистика ісіне берілген, жақсы білетін, бұрын Воронеж губерниясындағы зерттеуге қатысқан П.А. Васильев құрастырған. Сол сияқты Воронеж губерниясында бағалау жұмысында қызмет атқарған Г.Н. Шапошников те көп үлес қосты. Осындай статистер қатарына басқа да экспедиция қызметкерлерін қосуға болады. Ең үлкен сан-44 бюджетті А.Н. Дядиченко, 41-Е.М. Уродков, 22-Г.Н. Шапошников, И.Ф. Гусев-15, Л.К. Чермак-13, Н.Ф. Дмитриев-12, Айтпенов-12, И.Д. Трипольский-10, П.А. Васильев-8, Қаратаев-8-ін құрды. Бюджетті мұнымен қоса, П.Ф. Лобза, Г.И. Баскин, А.Ф. Дорофеев, Тілекеев, А.М. Снегирев, П.А. Хворостанский, Н.А. Беляков, Жолдыбаев, Салдубаев, И.А. Беляков, М.Аққөзов, Абичев, Н.Н. Беляев, М.Чумбалов, Ә.Итебаев, О.Базанов, Валиханов, Т.Г. Валшикович, А.Аппасов, Ә.Н. Бөкейхан есептеді [2, 175-176 бб].

Ф.А. Щербина алғашқы үлгідегі бюджетті ғана құрады. Жоғарыдағы тізімге қарағанда бюджетті құрастыруға экспедиция құрамында тіркеуші, аудармашы болып істеген жергілікті қазақ интеллигенциясының да қатысқандығын көреміз. Бір жағынан алып қарасақ, бұл адамдар өз деңгейіндегі статист-мамандар болмады, дегенмен олардың қазақ тілімен тұрмысын жетік меңгеруі сұрақ-жауап жүргізудің сапасын көтерді, яғни зерттеу жұмысын жүргізуге үлкен ықпалын тигізді. Жоғарыда көрсеткендей бюджеттік зерттеу әдістемесі Ф.А. Щербинаның алғаш негіздеген бюджетіне сүйенді. Дегенмен, қазақ шаруашылығының өзіндік спецификасы Воронеж шаруашылығын зерттеудегі қалыптасқан үйреншікті, таныс әдіс-тәсілдерді өзгертуді қажет етті. Ең алдымен статистер кездескен қиыншылық ол баға, құндық ұғымдарға қатысты. Көптеген заттар мен құбылыстар ақшалық сипаттауға ие болмаған, себебі көбінесе айырбасқа байланысты немесе сол шаруашылықтың өзінде өндірілгендіктен. Бюджетті құру жұмысын қиындатқан тағы бір фактор-бұл өлшем мен салмақ жүйесінің кең ауқымды дамымауы. «Дегенмен,-деп жазады Ф.А. Щербина-бұл қиыншылықтар сондай шешілуі жоқ қиыншылық емес, мұндай жағдайда бюджеттік зерттеу мүмкін емес деген сөз емес, тіпті зерттеудегі нақтылы нәтижеге жетуге кесірі тиер қиыншылық емес, оны қалыптасқан әр түрлі әдіс-тәсілдер арқылы шешуге болады» [2, 176 б].

Статистиктер қолданатын негізгі тәсіл-салыстыру және ұқсастық, үйлестілікті табу. Бұл тәсіл алғашқы зерттеу әдісін тексеру кезінде-ақ енгізілген болатын. Сұраққа жауап алушылардың көбінесе алынған жауаптарды салыстыратындығы кеңінен байқалды. Мысалы киіз үйдің бағасын тағайындау үшін, статистиктер оның құрамдас бөліктерінің барлығын анықтап алып, одан кейін ақшалай эквивалент тағайындаған. Бұл ақшалай эквивалентті жоғарыдағы құрамдас бөліктерді бір-бірімен салыстыру, ақшалай құн бағаға ие болған заттармен салыстыра отырып бағасын қою негізінде анықтаған. «Сабаның иесі (қымызға арналған теріден жасалған ыдыс) оның ақшалық құнын білмеген, дегенмен оны басқа заттарға айырбастаған, ал бұл басқа заттардың екінші немесе үшіншісі, тіпті соңғысы ақшаға соғылып, өзіндік құнға ие болған». Көбінесе сату, сатып алу ара-қатынасында басты рөл атқарған мал болды. Егер шаруашылық иесі сұрақ-жауап алғанда кез-келген заттың құнын айтуға қиналса, мысалы жоғарыдағы киіз үйді оның есесіне әр түріне байланысты қанша мал санына айырбастауға болатындығын шатаспай нақтылы айтар еді.

Сату, сатып алу барысында негізгі рөлді мал атқарғандықтан, кең түрде тараған ақшалық эквивалент рөлін де мал атқарды. Егер шаруашылық иесі сұрау барысында кез келген бір заттың құнын айтуға қиналса да, мысалы киіз үй, онда ол киіз үйді қанша мал басына немесе киіз үйдің басқа қандай түріне айырбасталатынын тура айта алар еді. Осындай әдіс-тәсіл, салыстыру мүлік құнын анықтауда

қолданылды. Қазақтардың сол кездегі негізгі азығы болып есептелетін қымыз құнын статистиктер малдың құнымен анықтаған. Бұл жағдайды Ф.А. Щербина өз жазбаларында былай суреттейді: «Қырғыз жыл бойында өз қажеті үшін бес пұт жүнді жұмсаса, ал 10 пұт жүнді сатса, бюджетке жүннің құны ретінде баға енгізілді. Зерттеу барысында сұрау әдісі де маңызды рөлге ие болды. Массалық зерттеулер барысындағыдай бюджетті анықтауда шаруашылық иесіне сұрау жүргізілгенде оның көршілері мен ауылдастары да қатыстырылды. Бұл белгілі бір өзіндік бақылау жүргізу мақсатында болды. Іс-тәжірбие барысында анықтауға мәліметтер алу үшін шаруашылық иесімен қоса жекеленген сұрақтарды (мысалы азық-түлікті пайдалануға байланысты, мал сауынына орай) шаруашылықты жүргізуші әйелдерге қою керек екендігіне статистиктер көз жеткізді. Көптеген ояздарда бұл жәрмеңкелермен байланысты болды. Кейбір жағдайларда бюджеттік жыл жазғы жайлауға шығумен, бір шөп шабу мерзімінен келесі шөп шабу мерзіміне дейінгі уақытпен байланыстырылды. Барлық зерттеулер бақылаушы әдіс-тәсілдермен қайта нақтыланып отырды. Алынған мәліметтерді тағы да бақылаудан өткізу барысында статистиктердің іс-тәжірибесі мен ішкі түйсігі маңызды рөл атқарды. Мысалы, И.М. Уродков бюджетті анықтап болған соң мал басының, әсіресе қой санына күдікпен қарады. Себебі малды шығындау барысына байланысты көрсетулер өте үлкен болды. Сұрақты нақтылау үшін екінші рет сұрау жүргізілді. Бюджетті құрастырушылар алынған алғашқы мәліметтің тура болуына мүдделі болып, сол мәліметті қайта алуға талаптанды. Г.Н. Шапошников бай шаруашылықтың иесімен екі күн бойы жұмыс жүргізіп, тура емес ақпарат беруге тырысқанына қарамастан нақтылы сандық көрсеткіштерге қол жеткізді. Осындай жолмен, зерттеу жұмысын ұйымдастыру нақтылы мәліметтер алуға қол жеткізді [10, 131-132 бб].

Экспедиция жұмысының нәтижесінде алынған мәліметтерді сол кездегі замандастары жоғары бағалаған. Экспедиция ісін бақылауға алған А.А. Кауфман өз есебінде «жұмыс барысының дұрыс жолға қойылғандығын бюджеттік зертеудің білгірі Ф.А. Щербинадан күткендей үлкен шеберлікпен орындалғандығын, осыған орай ешбір ескерту жасауға болмайтындығын»-баса жазады [5, 105 б].

Бюджеттік бақылау бойынша экспедиция 12 ояздың 281 қазақ шаруашылығын қамтыды. Бұдан басқа 13-інші томда экспедиция қызметі ауданына енбеген Перовск оязы бойынша 1 қосымша бюджет мәліметтері енгізілген. Бюджетті құрастырушы Н.Ф. Дмитриев бұл Перовск оязындағы шаруашылық иесі Ақмола облысының тұрғынына жатпаса да оның шаруашылығы Атбасар оязы қырғыздарындағыдай үнемі көшіп-қону жүйесіндегі шаруашылыққа тән екендігін көрсетеді. Барлық зерттелген шаруашылыққа тән бюджеттік көрсеткіштер арақатынасын көрсететін кесте құрылған. (Сандық және процenttік мәнде көрсетілген).

Кесте №2. 12 ояздың бюджеттік зертеудің нәтижесі.

Ояздар	Барлық зерттелген шаруашылық	Құрылған бюджет	
		Сандық	%
Ақмола	18392	12	0,07
Омбы	6593	13	0,2
Атбасар	12837	7	0,05
Көкшетау	12498	14	0,11
Петропавл	1399	22	1,57
Қарқаралы	19016	14	0,07
Семей	21512	19	0,09
Павлодар	21837	32	0,15
Өскемен	15100	19	0,13
Зайсан	17812	29	0,16
Ақтөбе	17689	51	0,29
Қостанай	19474	49	0,25
Барлығы	184159	281	0,15

Бюджетті сипаттауға қарағанда зерттеуге экономикалық жағдайы әр қилы шаруашылықтар енген. Мұндай жағдаймен Воронеж губерниясының шаруа қожалықтары да зерттелген болатын. Бюджетті құрастырушылар сұрақ картасында сипатталып отырған шаруашылықтың шаруашылықтың қай типіне жататындығын белгілеген. Мұндай жағдайда шаруашылық иесі мен ауылдастарының

пікірі есепке алынған. Жазбаларда «бай шаруашылық», «ортадан жоғары», «ауқатты», «дамушы», «орта», «кедейленген», «кедей» деген сияқты сипаттаулар кездескен. Әр жазбаға аргумент, белгілер болмағандықтан шаруашылықты бағалауда шатасушылықтар статистиктер жұмысында кездесті. Кейбір шаруашылық иелері өзін кедейлер қатарына қоспады, ал ауылдық старшина оны жоғарыдағыдай көрсетті. Келесі бір шаруа қожасын ауылдастары «ортадан төмен» деп бағалаған, дегенмен бұл шаруа қожасы өз шаруашылығында 3-ке жуық жалдамалы жұмыскерді иеленген. Сондықтан бюджеттік сипаттаудағы мұндай тұстарға абайлықпен қарау қажет. Экспедиция 300-ге жуық қазақ шаруашылығын суреттеген.

Статистиканың белгілі қайраткері П.П. Румянцев «Материалдардағы...» мәліметтерді саралай келе қазақ қоғамындағы шаруашылық топтарының арақатынасын былай суреттеді: «Шаруашылықтың негізгі массасы (78,2 % кедей, орта шаруашылық саны көп емес-14,6 %, көп емес ауқатты 17,8 %) және бай шаруашылық айқындалды» [10, 135б].

Бюджетті пайдалану әдістемесі экспедицияның арнаулы мақсатына тәуелді болды. Мысалы, Зайсан оязында 29 бюджет құралды, дегенмен тек оның 14-і ғана салыстыруға және қорытынды бақылауға алында. 15 бюджет төмендегі себептерге байланысты қарастыруға алынбады: «10 бюджет тұрғылықты халықтың айтуы бойынша «ортадан жоғары» шаруашылыққа жатады деп есептелінгендіктен алынып тасталды, ал басқа 5-еуі кедей шаруашылығына жатады, себебі өмір сүрудің көзі бұл шаруашылықта балық аулаумен, батырақтық т.б. кәсіптермен байланысты. Осындай жолмен ояз бойынша бюджеттік анализге тек орта шаруашылыққа қатысты мәліметтер алынған.

Ояз бойынша массалық мәліметтер мен бюджеттік мәліметтерді салыстыра отырып, статистиктер соңғы алынған мәліметтердің шындыққа жақын екендігіне көз жеткізуге талпыныс жасады. Ф.А. Щербина өз жазбаларында Қостанай оязы бойынша экспедицияның негізгі бақылау мәліметтерін алғандығын, ондағы негізгі мақсат бюджеттік мәліметтердің бұл жалпы мәліметтерге жақындығын көрсету екендігін жазады. Егер де шаруашылық саны бюджетпен репрезентативті болған жағдайда бақылаушы соңғы әдіс анықталған болар еді. Қостанай оязы үшін, мысалы, 19474 зерттелген шаруашылықтың 49 шаруашылығы бюджетпен бірге. Мұндай сандық көрсеткішке қарап біртұтастық бірлестік жөнінде айту қиын. Мұнымен қоса негізінен алғанда бюджетті орта шаруашылық құрады. Дегенмен, Ф.А. Щербина «49 бюджет нақтылы жағдайда тіптен жеткілікті» деп есептеді. «Орыс статистиктерінің тәжірибесінде ғана емес, шет ел статистиктерінде мұндай сандық көрсеткіш жеткілікті», «бюджетті құрау өте күрделі еңбек, қиын жұмыс болып табылады»,-деп өз пікірін тұжырымдады [10, 140 б].

Осы тұжырымға қарамастан Ф.А. Щербина пайдаланған әдіс, яғни бюджеттік көрсеткіштерді массалық мәліметтермен салыстыру нақтылы жағдайда дәлелді болды деп толық айтуға болмайды. Экспедиция жұмысының нәтижесінде алынған бюджетке қатысты мәліметтер арнайы кестелерге енгізілді және «Материалдардың...» 13-томында келтірілген. Бұл жалпы алғанда бюджеттік және қисындастырылған кестелер.

Бюджеттік кесте 12 ояз бойынша 282 бюджетті қамтыған кесте шаруашылық деңгейінде құрастырылған. Том соңында суреттеу бар. Суреттеудің әр жақтылығы әр шаруашылыққа қатысты кестеге енгізілген бюджеттік мәліметтерді салыстырып, толықтыруға мүмкіндік береді. Бюджеттік кесте нақтылы берілген. Кестеде шаруашылық қожасының аты жөні берілмеген. Бірақ суреттеуде міндетті түрде шаруашылық қожайынының аты-жөні берілген. Кестелердегідей суреттеулерде де бюджет құру жолы анықталған. Кестеде мекен-жайлық көрсеткіштер; ояз, болыс, қыстау орналасқан орын бірінші кезекте көрсетілген [11, 101-104 бб].

Екінші топ отбасындағы еркектер мен әйелдер санын көрсететін, әр жастағы адамдарды есепке алған демографиялық мәліметтер берілген. Әйелдер былай көрсетілген-1 жастан 6 жасқа дейін, 7 жастан 11-ге дейін, 12-ден 13, 14-тен 15, сол сияқты 16-дан 17, 18-ден 55, оның ішінде жұмыс істейтіндері, 55-тен 60-қа және 60-тан жоғары. Осындай жолмен, бұл мәліметтер жұмыскерлер санын есептеп шығаруға және сол сияқты семьядағы біреудің қарауындағы жан санын нақтылауға мүмкіндік береді. Отбасы мүшелерінің сауаттылығы, оқитындар саны жөніндегі мәліметтер де келтірілген.

Қазақ шаруашылығының бюджетін талдағаннан кейін, жалпы зерттеудің және оның нәтижесінде алынған мәліметтерді саралаудың Воронеждік бюджеттік бағдарлама типі бойынша жүзеге асырылғандығын көруімізге болады. Зерттеуді Воронеждік бағдарлама бойынша жүргізу көп нәрсені айтады. Воронеждік бюджеттік бағдарлама өзге бағдарламалардан тиімді жағымен ерекшеленгендіктен зерттеу жұмысын ұйымдастырудағы жоғары сапаның болғандығына кепілдік береді. Қазақ шаруашылығының бюджетін құруда Ф.А. Щербина экспедициясы Воронеждік бағдарламаның

тек құнды жағын ғана қамтып қойған жоқ, сонымен қоса кейбір кемшіліктерін де қамтыды, соның нәтижесінде мәліметтерді салыстырғанда көптеген құнды алғаш мәліметтер жоғалып кетті. Бюжеттік мәліметтерге саралау жасаған кезде орташа сандық есептеу жүйесіне сүйенген. Қазақ шаруашылығын бюджеттік зерттеу түпкі өзегінде көбінесе таңдау негізінде жүргізілді, ал шаруашылықты саралау әдісін сипаттаған кезде кездейсоқтылықтың қажетті принцип екендігін көп жағдайда есепке алмағандығын көруімізге болады. Бюджеттік зерттеу нәтижесінде негізінен алғанда орта шаруашылық алынған, осының салдарынан қазақ ауылына кең түрде әлеуметтік сипаттама беруде басты дерек болуына мүмкіндікті тарылтты. Осыған қарамастан қазақ шаруашылығының XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басындағы бюджеттік зерттелуі қазақ қоғамының жекеленген топтары мен тұтас әлеуметтік құрылымы жөнінде нақтылы анализ бере алатын, тереңнен зерттеуге негіз бола алатын құнды материал болып есептеледі. Сонымен қоса статистикалық жұмысты жүргізудегі статистиктердің үлкен тиянақтылығын есепке ала отырып, алынған бюджеттік мәліметтердің зерттелген шаруашылықтар үшін шындыққа жақын, анықталған мәліметтер екендігін мойындауымыз керек [12, 101-104 бб].

Деректің жалпы құрылымы бастапқы экспедицияның бағдарламасында қарастырылған мәселелерге сай келгенімен, әр облыс пен ояздың өзіне тән ерекшелігіне сай деректің құрылымы өзгеріске ұшырап отырды. Мәселен, қажетті жағдайларда жаңа кестелер қосылып немесе мәтінде бұрын қаралмаған тақырыптар да әр өлкенің өзгешелігіне сай дерекке қосылып отырған [13, 72 б].

Осылайша, 1896-1903 жж. Ф.Щербина басқарған зерттеу экспедициясының нәтижесін-де 13 томнан тұратын - *«Қырғыздардың (қазақтардың) жерді пайдалану материалдары...»* деп аталатын **дерек көзі пайда болды.** Бұл Ресей империясының Қазақстан жерін отарлау мақсатында жүргізілген зерттеудің нәтижесінде пайда болған деректен тек қана қазақтардың жерді пайдалануы туралы мәліметтерді ғана емес, басқа да жанама фактілерді де алуға болады. Жалпы -*«Қырғыздардың (қазақтардың) жерді пайдалану материалдары...»* XIX ғ. соңы мен XX ғ. басындағы бүкіл қазақ қоғамын жан-жақты сипаттауға, нақты сол кезеңдегі тарихи жағдайларды талдауға қомақты үлес қоса алатыны анық.

Әдебиеттер тізімі:

1. Тасилова Н. Статистика ғылымы және статистикалық деректерді талдау әдістері. // ҚазҮУ хабаршысы. Тарих сериясы. -№2 (45). 2007 ж. 12-17 бб.

2. Волкова Т.П. К изучению и использованию данных дореволюционной бюджетнойстатистики казахских хозяиств. В. Книге: Вопросы историографии и источниковедение Казахстана (дореволюционный период). А., 1988. -369 с.

3. Алферова Ю.А.Ф.А.Щербина в общественно-политической жизниРоссии: 60-е годы XIX-начало XX вв.: Автореферат дис. канд. истор. наук. Москва, 2003. -198 с.

4. Материалы по киргизскому землепользованию,собранные иразработанные экспедициейпо исследованиюстепных областей.Под.ред.Ф.Щербина.Т.1.Акмолинскаяобласть. Кокчетавский уезд. Воронеж.,1898. - 1041 с.

5. Кауфман А.А.Материалы по вопросу оборганизации работ по образованию переселенческихучастков в степных областях. С.Петербург, 1897. -149 с.

6. Петрова Т.П.К вопросу о составе экспедицииФ.А.Щербины по исследованию степных областейКазахстана //Изв. Акад. Наук Каз ССР. Серияобщественных наук. Алма-Ата, 1980. -№4. С. 50-55.

7. Тәсілова Н. Щербинаның экспедициясы: тарихи алғышарттары, зерттеушілердің құрамы мен негізгі әдістемесі. // Қазақ тарихы. -№2. 2008 ж. -51-57 бб.

8. Бөкейхан Ә. Жауап хат. // Қазақ. 1913. -№24. // «Қазақ» газеті. -Алматы., 1998. -560 б.

9. Волкова Т.П. Некоторые проблемы источниковедческого изучения материалов экспедиции Ф.А.Щербины. В книге: Проблемы историографии Казахстана. А.,1983. -450 с.

10. Волкова Т.П. Материалы по киргизскому (казахскому) землепользованию, собранные и разработанные экспедицией цо исследованию степных областей: источниковедческое изучение. Дисс. канд. ист. наук. - М., 1982. -170 с.

11. Материалы по киргизскому землепользованию,собранные иразработанные экспедициейпо исследованиюстепных областей.Под.ред.Ф.Щербина.Т. YI. Семипалатинская область. Каркаралинский уезд. Спб.,1905. микрофиша.

12. Чермак Л. Новый бюрократический опыт над киргизами. Вопрос о переселенчестве. // Сибирские вопросы.-Спб., 1906. -№1.

13. Чермак Л. Формы киргизского землепользования. // Сибирские вопросы, 1908. -№39-40. -85 с.